

I. М. Мельникасистент кафедри психології та соціальної роботи
Вінницький державний педагогічний університет
імені Михайла Коцюбинського

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ У МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ УЯВЛЕНЬ ПРО КРИТЕРІЇ ПРОФЕСІОНАЛІЗМУ

У статті розкриваються результати емпіричного дослідження психологічних особливостей формування у майбутніх учителів початкової школи уявлень про критерії професіоналізму. На основі аналізу результатів стандартизованого інтерв'ю з'ясовано кількісне співвідношення і міру диференційованості критеріїв професіоналізму у студентів різних курсів. Встановлено, що, не зважаючи на поступову зміну уявлень студентів про критерії професіоналізму вчителя початкової школи, чотири групи критеріїв виокремлюються на всіх етапах підготовки: практичні вміння, теоретичні знання, особистісні якості, комунікативна компетентність. У процесі професійної підготовки змінюється не лише співвідношення окремих груп критеріїв професіоналізму, але й рівень їх конкретності та спеціалізованості. Уявлення студентів першого курсу про критерії професіоналізму вчителя початкової школи здебільшого мають загальний, абстрактний характер і зводяться до переліку окремих особистісних якостей. У студентів другого курсу з'являються психолого-педагогічні терміни, що позначають професійно важливі якості вчителя: толерантність, емпатія, рефлексія, інтелект, комунікативні вміння, креативність тощо. У студентів третього курсу підвищується рівень спеціалізованості критеріїв, серед яких виокремлюються, наприклад, професійна спрямованість, дидактичні здібності, проєктивні вміння, педагогічна уява, педагогічний такт, здатність до розподілу уваги тощо. Критерії професіоналізму, які виділяються студентами четвертого курсу і магістратури, мають більш конкретний, спеціалізований характер, наближений до практичної діяльності вчителя початкової школи.

На різних стадіях підготовки спостерігаються також відмінності у рівні усвідомлення студентами критеріїв професіоналізму та їх впливу на регуляцію навчально-професійної діяльності. Встановлено, що між другим і третім курсами відбувається якісна трансформація уявлень студентів про критерії професіоналізму вчителя початкової школи, на статистично значущому рівні підвищується міра їх диференційованості та усвідомленості.

Ключові слова: професійна ідентичність, професійні уявлення, критерії професіоналізму, професійне становлення майбутніх учителів початкової школи.

Постановка проблеми. У зв'язку з глибокими економічними і соціокультурними трансформаціями, які відбуваються в сучасному суспільстві, актуалізується проблематика особистісно-професійного самовизначення та становлення суб'єктних передумов професійної самореалізації майбутніх фахівців. На перший план виходить проблематика розвитку професійної ідентичності, яка набуває особливого значення в контексті професійного становлення майбутніх учителів, від професійної Я-концепції яких значною мірою залежить особистісний розвиток вихованців.

Професійна ідентичність як інтеграційний психологічний феномен, провідна характеристика професійного становлення особистості, яка свідчить про міру прийняття обраної професії як засобу самореалізації, усвідомлення своєї тотожності з відповідною професійною спільнотою і оцінку значущості членства в ній, розвивається під час професійного навчання в просторі процесів самовизначення, ідентифікації, персоналіза-

ції та рефлексії. Це дає підстави позиціонувати її в системі підготовки вчителів початкової школи як соціокультурний орієнтир, досягнення якого є суспільно значущою метою і запорукою майбутньої професійної успішності. Слід зауважити, що професійна ідентичність, відображаючи внутрішню цілісність і тотожність особистості, рівень її зрілості, визначає систему професійних цінностей і ідеалів, особливості світосприйняття, соціокультурну і професійну роль індивіда, спектр його потреб і способів їх реалізації, життєві плани і професійні очікування. Соціальна значущість перерахованих професійних атрибутів дає підстави розглядати формування професійної ідентичності як одне з головних завдань професійної підготовки майбутніх учителів початкової школи.

Будучи інтегральною характеристикою особистості, професійна ідентичність виступає важливою передумовою особистісно-професійного становлення й професійної успішності вчителя. Як свідчать психологічні дослідження, від

сформованості професійної ідентичності значною мірою залежить успішність оволодіння професією, входження особистості в професійну спільноту, задоволеність виконуваною діяльністю, емоційне самопочуття, прагнення до професійного самовдосконалення (С.О. Клімов, Е.Ф. Зеєр, Л.М. Мітіна, А.О. Деркач, О.В. Москаленко, Л.Б. Шнейдер, Л.І. Шутенко та ін.).

Розуміння науковцями важливого значення професійної ідентичності у структурі особистості педагога зумовило появу цілої низки психолого-педагогічних досліджень, якими займаються сучасні вітчизняні науковці С.Д. Максименко, Н.В. Чепелева, О.П. Сергєєнкова, В.Г. Панок, Н.І. Пов'якель та ін. Сутність власне професійної ідентичності розкривається в працях В.Л. Зливкова, О.В. Винославської. До окремого напрямку можна віднести дослідження, присвячені питанням становлення професійної самосвідомості майбутнього вчителя (І.В. Вачков, О.М. Гріньова, В.Н. Козієв, В.П. Саврасов, В.А. Якунін та ін.), взаємозв'язку самосвідомості, професійної спрямованості і ціннісних орієнтацій студентів (В.Г. Калашніков), ролі самооцінки в процесі професійного самовизначення (С.Є. Рескіна), професійної ідентифікації як механізму розвитку самосвідомості студентів (В.О. Сластьонін, А.В. Гузь і ін.).

Проблема розвитку професійної ідентичності вчителя розглядалася також у декількох дисертаційних дослідженнях, виконаних протягом останніх років: усвідомлення особистісного досвіду майбутніми педагогами як чинник формування їх професійної ідентичності [3]; розвиток професійної ідентичності у майбутніх молодших спеціалістів педагогічного профілю [1]; психологічні особливості становлення професійної ідентичності вчителя основної школи [2]. Зусилля дослідників спрямовуються на визначення структури, факторів, психологічних механізмів й етапів розвитку професійної ідентичності вчителя, з'ясування критеріїв, показників та рівнів її сформованості.

Водночас аналіз наукових джерел свідчить, що психологічні особливості розвитку професійної ідентичності майбутніх учителів початкової школи на етапі їх підготовки в педагогічному університеті поки що не виступали предметом спеціального дослідження. Існує необхідність у з'ясуванні структури професійної ідентичності майбутніх учителів початкової школи та психологічних особливостей розвитку окремих її компонентів на різних етапах підготовки студентів у педагогічному університеті.

Мета статті полягає у розкритті психологічних особливостей формування у майбутніх учителів початкової школи уявлень про критерії професіоналізму як складника їхньої професійної ідентичності.

Виклад основного матеріалу. Професійна ідентичність розуміється у сучасній психології як

«результат процесів професійного самовизначення, персоналізації і самоорганізації, що проявляються в усвідомленні себе представником певної професії і професійного співтовариства, певну міру ототожнення-диференціації себе із Справою й Іншими, що проявляється в когнітивно-емоційно-поведінкових самоописах Я» [4, с. 114]. Відповідно, в структурі професійної ідентичності можна виокремити три компоненти: когнітивний (Я-розуміння), афективний (Я-ставлення) і поведінковий (Я-поведінка). Дотримуючись цієї позиції, ми вважаємо, що ключовими в структурі професійної ідентичності майбутніх учителів початкової школи є компоненти, що характеризують когнітивний, афективний і поведінковий рівні інтеграції «професійного Я».

На основі аналізу психологічних джерел ми виокремили комплекс показників сформованості когнітивного складника професійної ідентичності майбутніх учителів початкових класів: узагальнений образ себе як суб'єкта професійної діяльності; парціальні професійні я-образи (за часовим критерієм: я-минуле, я-теперішнє, я-майбутнє; за критерієм домагань: я-реальне, я-ідеальне, я-можливе); професійні еталони як критерії оцінювання професійної діяльності; образ професії і критеріальна система оцінювання професійної діяльності. Важливим складником когнітивного компонента професійної ідентичності майбутніх учителів початкової школи є уявлення про критерії професіоналізму – показники спроможності вчителя якісно й результативно виконувати професійні функції. На наш погляд, такі уявлення формуються у студентів поступово, проходячи певні стадії становлення і розвитку на різних етапах професійної підготовки.

Вивчення особливостей формування у майбутніх учителів початкової школи уявлень про критерії професіоналізму здійснювалось за допомогою методики стандартизованого інтерв'ю «Критерії професіоналізму». Методика дає змогу на основі частини питань отримати кількісні дані щодо міри усвідомлення студентами критеріїв професійної компетентності. Відповіді на частину питань опрацьовувалися шляхом якісного аналізу, спрямованого на з'ясування змісту й особливостей явлень студентів про критерії професіоналізму вчителя початкової школи.

Дослідження проводилося на базі факультету дошкільної, початкової освіти та мистецтв Вінницького державного педагогічного університету імені М. Коцюбинського. Вибірку склали студенти різних курсів спеціальності «Початкова освіта» загальною кількістю 248 осіб.

Аналіз результатів стандартизованого інтерв'ю дає підстави виокремити низку особливостей усвідомлення студентами критеріїв професіоналізму вчителя початкової школи на різних стадіях

підготовки. Розглянемо спочатку кількісне співвідношення і міру диференційованості критеріїв професіоналізму у студентів різних курсів. Результати проведеного дослідження свідчать про наявність загальної тенденції: зі збільшенням терміну навчання збільшується кількість критеріїв професіоналізму, які виокремлюються студентами. Так, середня кількість критеріїв професіоналізму на першому курсі становить 2,6, на другому курсі – 2,9, на третьому курсі – 4,2, на четвертому курсі – 4,4, на етапі магістратури – 4,7.

Паралельно зі збільшенням кількості критеріїв професіоналізму підвищується ступінь їх диференційованості, що проявляється в тому, які якісні групи критеріїв розрізняють студенти різних курсів. Зміна кількості таких груп свідчить про якісну трансформацію системи уявлень студентів про критерії професіоналізму вчителя початкової школи. Результати проведеного дослідження свідчать, що кількість груп критеріїв професіоналізму, які виокремлюють студенти, поступово також зростає: на першому і другому курсах – по 4 групи критеріїв, на третьому курсі – 5 груп, на четвертому – 7 груп, на рівні магістратури – 7 груп. Розглянемо детальніше зміст критеріїв професіоналізму вчителя початкової школи, які виділяються студентами різних курсів. На рис. 1 представлено групи

критеріїв професіоналізму вчителя початкової школи, які виокремлюються студентами першого курсу.

Як бачимо, 78% першокурсників вважають основним критерієм професіоналізму практичну готовність, володіння вчителем практичними вміннями і навичками педагогічної діяльності. 72% студентів вказали на особистісні якості, необхідні, на їхню думку, вчителю-професіоналові. 46% першокурсників вважають критерієм професіоналізму вчителя початкової школи комунікативну компетентність, вміння спілкуватися. На думку 43% студентів, критерієм професіоналізму є володіння вчителем педагогічними знаннями, науковими основами професійної діяльності.

На рис. 2 представлено групи критеріїв професіоналізму вчителя початкової школи, які виокремлюються студентами другого курсу.

Студенти другого курсу, як і першокурсники, виокремлюють критерії професіоналізму вчителя початкової школи, які за змістом можна поділити на чотири групи: практичні вміння (72% студентів), теоретичні знання (55%), особистісні якості (48%), комунікативну компетентність (37%). Як бачимо, у студентів другого курсу порівняно з першокурсниками змінюється відсоткове співвідношення вказаних груп критеріїв.

Рис. 1. Критерії професіоналізму вчителя початкової школи, що виділяються студентами першого курсу (у %)

Рис. 2. Критерії професіоналізму вчителя початкової школи, що виділяються студентами другого курсу (у %)

Критерій «практичні вміння» залишається найбільш значущим, але на друге місце виходить група критеріїв «теоретичні знання». Крім того, значно менша кількість другокурсників називає критерії професіоналізму, які можна віднести до групи «комунікативна компетентність». Це свідчить, що на другому курсі відбуваються суттєві зміни в системі уявлень студентів про критерії професіоналізму вчителя початкової школи.

На рис. 3 представлено розподіл груп критеріїв професіоналізму вчителя початкової школи, отриманий на основі аналізу відповідей студентів 3 курсу.

Якісний аналіз названих третьокурсниками критеріїв дав змогу розподілити їх на шість груп: теоретичні знання (65%), практичні вміння (64%), особистісні якості (54%), комунікативна компетентність (43%), оцінка діяльності колегами, учнями, батьками, адміністрацією школи (25%), результативність діяльності вчителя, показники навчання, виховання, розвитку учнів (23%).

Звертає на себе увагу те, що студенти третього курсу частіше, ніж студенти попередніх курсів, вказують на критерії професіоналізму, які належать до групи «теоретичні знання». Хоча критерії

з групи «практичні вміння» також є домінуючими, третьокурсники вважають теоретичні знання, обізнаність з науковими основами педагогічної діяльності такими ж важливими для вчителя, як і практичний досвід. Варто також відмітити, що на третьому курсі відбувається деяке зміщення акцентів з «внутрішніх» критеріїв ефективності педагогічної діяльності на «зовнішні», об'єктивні критерії. Третьокурсники починають вказувати на критерії професіоналізму вчителя початкової школи, які можна віднести до категорій «зовнішніх оцінок» і «результативності діяльності».

На рис. 4 представлено розподіл груп критеріїв професіоналізму вчителя початкової школи, отриманий на основі аналізу відповідей студентів 4-го курсу.

Усього виокремлено сім груп критеріїв: практичні вміння (70%), теоретичні знання (68%), особистісні якості (57%), результативність діяльності вчителя (42%), комунікативна компетентність (38%), ставлення учнів до вчителя (29%), авторитет серед колег (25%). Як бачимо, на четвертому курсі, як і на третьому, найбільш значущими для студентів залишаються критерії «практичні вміння» і «теоретичні знання». Водночас дещо

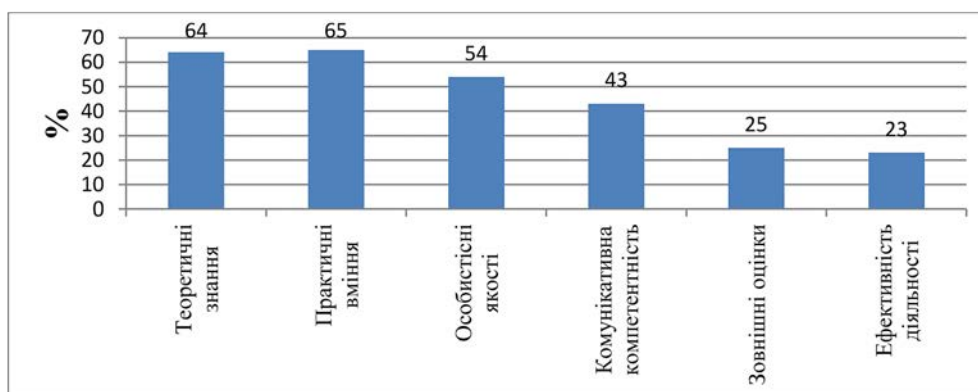

Рис. 3. Критерії професіоналізму вчителя початкової школи, що виділяються студентами третього курсу (у %)

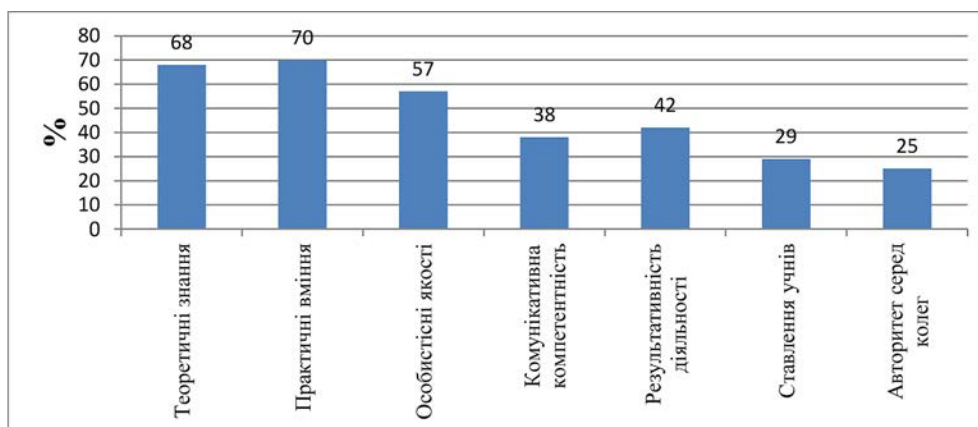

Рис. 4. Критерії професіоналізму вчителя початкової школи, що виокремлюються студентами четвертого курсу (у %)

розширюється репертуар «зовнішніх» критеріїв професіоналізму вчителя початкової школи, серед яких студенти називають «ставлення з боку учнів» і «авторитет серед колег».

На рис. 5 представлено групи критеріїв професіоналізму вчителя початкової школи, визначені на основі аналізу відповідей студентів магістратури.

Усі критерії, які трапляються у відповідях студентів магістратури, на основі якісного аналізу ми розподілили на сім груп: високий рівень теоретичних знань (79%), практичні вміння, професійний досвід (73%), особистісні якості (46%), комунікативна компетентність (40%), результативність діяльності (38%), здатність до професійної рефлексії, критичної оцінки себе і своєї діяльності (21%), дотримання норм педагогічної етики (17%).

Слід зазначити, що студенти магістратури важливого значення надають критеріям, пов'язаним з теоретичною готовністю вчителя, володінням психолого-педагогічними основами професійної діяльності. Настільки ж значущою для них є група

критеріїв професіоналізму, яку ми віднесли до категорії «практичні вміння». Серед критеріїв професіоналізму, які вперше починають з'являтися у відповідях студентів магістратури, слід звернути увагу на здатність до професійної рефлексії і дотримання норм педагогічної етики. Ці критерії відображають специфіку професійної діяльності вчителя початкової школи й актуалізуються у свідомості студентів на етапі магістратури.

Аналіз отриманих результатів свідчить, що, не зважаючи на поступову зміну уявлень студентів різних курсів про критерії професіоналізму вчителя початкової школи, чотири групи критеріїв згадуються на всіх етапах підготовки: практичні вміння, теоретичні знання, особистісні якості, комунікативна компетентність.

На рис. 6 представлено розподіл цих критеріїв на всіх етапах професійної підготовки майбутніх учителів початкової школи.

Як бачимо, упродовж усього періоду підготовки в педагогічному університеті відбувається зміна

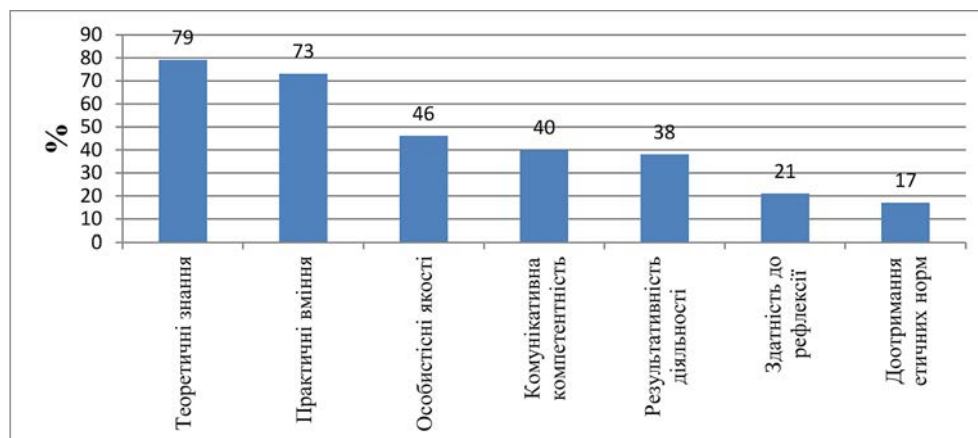

Рис. 5. Критерії професіоналізму вчителя початкової школи, що виокремлюються студентами магістратури (у %)

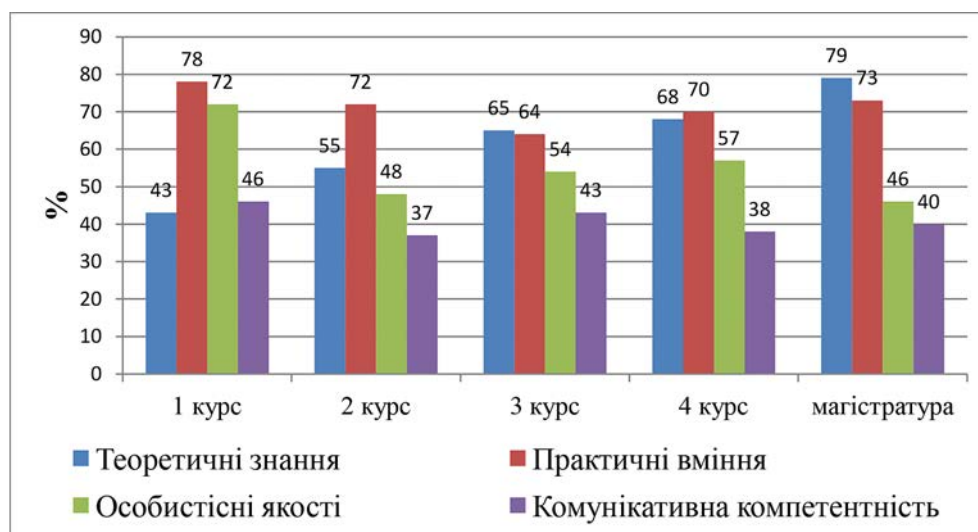

Рис. 6. Частота розподілу окремих груп критеріїв професіоналізму на різних етапах підготовки майбутніх учителів початкової школи (у %)

уявлень студентів про критерії професіоналізму вчителя початкової школи. Так, наприклад, критерії, які належать до групи «практичні вміння», на першому курсі виділяють 78% студентів, на другому – 72%, на третьому – 64%, на четвертому – 70%, на рівні магістратури – 73%. При цьому динаміка розподілу цієї групи критеріїв протягом всіх років навчання є порівняно незначною, на відміну від критеріїв, що належать до групи «теоретичні знання». Так, на першому курсі 43% студентів вказують на цей критерій, на другому – 55%, на третьому – 65%, на четвертому – 68%, на етапі магістратури – 79%. Таким чином, упродовж усього періоду навчання спостерігається поступове зростання значущості цього критерію професіоналізму вчителя початкової школи.

Варто звернути увагу також на динаміку такої групи критеріїв, як «особистісні якості вчителя початкової школи». Якщо на першому курсі ці критерії виокремлює 72% студентів, то на інших курсах їх кількість зменшується: на другому – 48%, на третьому – 54%, на четвертому – 57%, на рівні магістратури – 46%.

Якісний аналіз отриманих у ході інтерв'ю даних свідчить, що на різних стадіях професійної підготовки змінюється не лише співвідношення окремих груп критеріїв професіоналізму, але й рівень їх конкретності та спеціалізованості. Так, критерії професіоналізму, які називаються студентами першого курсу, здебільшого мають загальний, абстрактний характер. Як правило, це перелік окремих особистісних якостей: доброта, чуйність, справедливість, відповідальність, цілеспрямованість, вимогливість, урівноваженість тощо. У студентів другого курсу практично такий же набір абстрактних критеріїв, але з'являються психолого-педагогічні терміни, наприклад: толерантність, емпатія, рефлексія, інтелект, комунікативні вміння, креативність тощо. У студентів третього курсу підвищується рівень спеціалізованості критеріїв, серед яких називаються, наприклад: професійна спрямованість, дидактичні здібності, проєктивні вміння, педагогічна уява, педагогічний такт, здатність до розподілу уваги тощо. Критерії професіоналізму вчителя початкової школи, які виділяють студенти четвертого курсу і магістратури, мають більш конкретний, спеціалізований, наближений до практичної діяльності характер.

Аналіз отриманих результатів свідчить також про поступове зростання рівня усвідомленості критеріїв професіоналізму у студентів різних курсів. Показник рівня усвідомленості критеріїв професіоналізму вчителя початкової школи на першому курсі становить 7,2, на другому курсі – 9,1, на третьому курсі – 12,9, на четвертому курсі – 13,6, на рівні магістратури – 13,3. Як бачимо, чітко проявляється тенденція до підвищення рівня усвідомленості критеріїв професіоналізму з кожним роком

навчання. Не зважаючи на очевидне зростання середнього показника усвідомленості критеріїв професіоналізму від першого до другого курсу, ці зміни за t-критерієм Стьюдента не досягають рівня статистичної значущості. Також статистично незначущими є відмінності між середніми показниками студентів третього, четвертого курсів і магістратури. Статистично значущими виявилися тільки відмінності між середніми показниками усвідомленості критеріїв професіоналізму у студентів другого і третього курсів: значення t-критерію Стьюдента $t = 2,52$ при критичному значенні 2,04 ($\alpha=0,05$).

Про рівень усвідомленості критеріїв професіоналізму свідчить також те, наскільки вони включені в реальну діяльність студентів, впливають на регуляцію їх навчально-професійної діяльності. У цьому контексті становить інтерес аналіз відповідей студентів на питання: «Чи впливають названі Вами критерії професіоналізму вчителя початкової школи на Вашу навчально-професійну діяльність?». 68% першокурсників відповіли, що не впливають. 42% студентів другого курсу, 77% студентів третього курсу, 82% студентів четвертого курсу і 88% студентів магістратури ствердно відповіли на це питання і зазначили, яким чином відбувається такий вплив. Так, студенти другого курсу зазначили, що усвідомлення критеріїв професіоналізму стимулювало їх до пошуку і засвоєння спеціальних знань з різних джерел, розвитку професійно важливих якостей. Усвідомлювані критерії професіоналізму в цьому випадку виконували мотиваційну функцію. Аналіз відповідей студентів старших курсів свідчить, що критерії професіоналізму виконують також регуляційну і контрольну функції.

Висновки. Узагальнення отриманих результатів дає змогу зробити деякі висновки щодо кількісних і якісних особливостей формування уявлень про критерії професіоналізму як складник професійної ідентичності майбутніх учителів початкової школи:

– упродовж усього періоду професійної підготовки студентів відбувається збільшення кількості і підвищення рівня диференційованості уявлень про критерії професіоналізму вчителя початкової школи;

– на різних стадіях підготовки спостерігаються відмінності у рівні усвідомленості, конкретності, спеціалізованості виокремлюваних студентами критеріїв професіоналізму та їх впливу на регуляцію навчально-професійної діяльності;

– між другим і третім курсами відбувається якісна трансформація уявлень студентів про критерії професіоналізму вчителя початкової школи, на статистично значимому рівні підвищується міра їх диференційованості та усвідомленості.

Перспективи подальших досліджень вбачаємо в з'ясуванні зв'язку між формуванням у студентів

системи уявлень про критерії професіоналізму вчителя початкової школи та динамікою їх професійного Я-образу і професійної самооцінки як складників професійної ідентичності.

Література:

1. Лукіяничук А.М. Розвиток професійної ідентичності у майбутніх молодших спеціалістів педагогічного профілю : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07. Луцьк : Волинський нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2010. 23 с.
2. Павлюк М.М. Психологічні особливості становлення професійної ідентичності вчителя основної школи : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07. Київ, 2010. 20 с.
3. Тороп К.С. Усвідомлення особистісного досвіду майбутніми педагогами як чинник формування їх професійної ідентичності : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07. Київ : Ін-т психології ім. Г.С. Костюка АПН України, 2008. 18 с.
4. Шнейдер Л.Б. Профессиональная идентичность: теория, эксперимент, тренинг. Москва : Издательство Московского психолого-социального института; Воронеж : Издательство НПО «МОДЭК», 2004. 600 с.

Melnyk I. M. Psychological peculiarities of formation of future primary school teachers view about the criteria of professionalism

The article describes the results of empirical research of psychological features of formation of future primary school teacher's views about the criteria of professionalism. Based on the analysis of the standardized interview results clarified the quantitative ratio and the degree of differentiation of the criteria of professionalism in students from different courses. It is established that, despite the gradual shift of students' ideas about the criteria of professionalism of a teacher of primary school, four groups of criteria are allocated for all stages of training: practical skills, theoretical knowledge, personal qualities and communicative competence. In the training process not only changes the ratio of individual groups of criteria of professionalism, but also their level of specificity and specialties. Submission of first-year students about the criteria of professionalism of primary school teachers mostly have General, abstract and reduced to a list of certain personal qualities. The second-year students appear PSIKHOLOGO-pedagogical terms, identify professionally important qualities of the teacher: tolerance, empathy, reflection, intelligence, communication skills, creativity, and the like. The students of the third course of the level specialties criteria, among which are, for example, professional orientation, teaching ability, and projective skills, pedagogical imagination, pedagogical tact, the ability to distribution of attention and the like. The criteria of professionalism, which are allocated to students of the fourth year and graduate, have more specific and specialized nature, close to the practical activity of the teacher of primary school.

At various stages of preparation there are also differences in the level of awareness of students of the criteria of professionalism and their impact on the regulation of teaching and professional activities. It is established that between the second and third courses is undergoing a qualitative transformation of students' ideas about the criteria of professionalism of primary school teachers, at a statistically significant level increases the degree of differentiation and awareness.

Key words: professional identity, professional identity, criteria of professionalism, professional formation of future primary school teachers.